

Ternováczt Bálint¹

A Magyarország által a délszláv államnak kiszolgáltatott

levéltári iratanyag

Egy régóta fennálló birodalom felbomlásakor jelentős problémát jelent a kulturális örökség sorsa. Az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlása után a kérdés megoldását csak bonyolította az egykori állam soknemzetiségű volta, az utódállamok egytől egyig maguknak követelték a megszerzett területekre és a saját népekre vonatkozó levéltári iratok átadását, Béctől és Budapeستől egyaránt.

Jelen dolgozatban kísérletet teszünk annak bemutatására, hogy milyen levéltári iratok kerültek Magyarországról az I. világháborút követően létrejövő délszláv államhoz (Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz, majd Jugoszláviához).

A levéltári iratok utódállamoknak való kiszolgáltatását megalapozó törvények: a trianoni békeszerződés

A Magyarország számára mindkét vesztes világháborút lezáró békeszerződés rendelkezett az elcsatolt területekre vonatkozó levéltári iratanyagáról.

Az 1920. június 4-én megkötött trianoni békediktátumot becikkelyező 1921. évi XXXIII. törvénycikk IX. Általános rendelkezések cím alatti 77. cikkelye szerint **„Magyarország az átengedett területek polgári, katonai, pénzügyi, igazságügyi vagy egyéb közigazgatására vonatkozó mindennemű levéltárakat, lajstromokat, tervrajzokat, okiratokat és okmányokat az érdekelt Szövetséges vagy Társult Kormányoknak haladéktalanul át fogja adni. Ha ezek közül az okmányok, levéltárak, lajstromok, okiratok vagy tervrajzok közül egyeseket a helyszínéről elvittek volna, Magyarország köteles azokat az érdekelt Szövetséges vagy Társult Kormányok megkeresésére visszaszolgáltatni.**

Ha az 1. bekezdésben említett s katonai jelleggel nem bíró levéltárak, lajstromok, tervrajzok, okiratok vagy okmányok egyszersmind a magyar közigazgatási ágakat is érdeklik és így következképpen azokat nem lehetne átadni anélkül, hogy ebből az utóbbiakra hátrány ne származzék, Magyarország kötelezi magát, hogy azokból, a

¹ Dr. Ternováczt Bálint Budapest Főváros Levéltárának főlevéltárosa, valamint az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Kora Újkori Történeti Tanszékének tudományos munkatársa.

*visszonosság feltétele mellett, az érdekelt Szövetséges és Társult Kormányok részére adatokat fog szolgáltatni.*²

Ugyanezen törvény IV. Javak, jogok és érdekek cím Függelékének 13.§-a szerint „*Magyarország köteles a jelen Szerződés életbelépésétől számított egy hónapon belül, avagy kívánatra bármikor később is, az illető Szövetséges és Társult Hatalomnak átadni az összes számadásokat vagy bizonylatokat, levéltárakat, okmányokat és felvilágosításokat tartalmazó bármely természetű iratokat, amelyek az ő területén találhatóak és amelyek e Hatalmak állampolgárainak, ideértve azokat a társaságokat vagy társulatokat is, amelyekben ezek az állampolgárok érdekelve voltak, olyan javaira, jogaira és érdekeire vonatkoznak, amelyek akár a volt Magyar Királyság területén, akár a részéről vagy szövetségesi részéről megszállva tartott területeken valamely háborús kivételes intézkedés, vagy valamely elidegenítést rendelő intézkedés tárgyául szolgáltak.*

*Az ellenőrök, felügyelők, ügyvivők, vagyonkezelők, zárgondnokok, felszámolók és gondnokok - a Magyar Kormány jóállása mellett - személyesen felelősek ezeknek a számadásoknak és okmányoknak haladéktalan és hiánytalan átadásáért és azok pontosságáért.*³

Az átcsatolt területekre vonatkozó különleges rendelkezések 257. cikke szerint „*külön egyezmény fogja szabályozni az ipari, irodalmi és művészeti tulajdon hatósági intézésével összefüggő levéltárakra, lajstromokra és tervekre vonatkozó minden kérdést, úgyszintén ezeknek netáni átadását vagy közlését a volt Osztrák-Magyar Monarchia hivatalai részéről az újonnan alakult Államok hivatalai vagy azoknak az Államoknak hivatalai számára, amelyek a nevezett Monarchiából területeket kaptak*”⁴

A II. világháborút lezáró párizsi béke

A párizsi békét becikkelyező 1947. évi XVIII. törvény II. címe 11. cikkének három pontja foglalkozik a – trianonitól részletesebb mértékben – a levéltári iratanyag utódállamoknak való átadásáról:

„1. Magyarország legkésőbb 18 hónap alatt, a jelen Szerződés életbelépésétől számítva, átadja Jugoszláviának és Csehszlovákiának az alább felsorolt csoportokba tartozó s Jugoszlávia és Csehszlovákia szellemi örökségét alkotó azokat a tárgyakat, amelyek ezekről a területekről származtak s

² 1921. évi XXXIII. tc. [továbbiakban: Trianon] III/77. cikk

³ Trianon IV. Függelék 13.§

⁴ Trianon VIII/257. cikk

e területek felett 1919 előtt Magyarország által gyakorolt uralom következtében kerültek 1848 után a Magyar Állam vagy magyar közintézmények birtokába:

a) Szerves egészként jugoszláv vagy csehszlovák területen keletkezett történelmi levéltárak.

b) Jugoszláv vagy csehszlovák területen fekvő intézményeknek, avagy a jugoszláv és a csehszlovák nép történelmi személyiségeinek tulajdonában állott könyvtárak, történelmi okmányok, régiségek és más kultúrtárgyak.

c) Eredeti művészeti, irodalmi és tudományos tárgyak, amelyek jugoszláv vagy csehszlovák művészek, írók és tudósok művei.

2. A vétel, ajándékozás vagy hagyomány által szerzett tárgyak, valamint a magyarok eredeti művei kivételnek az 1. bekezdés rendelkezései alól.

3. Magyarország ugyancsak átadja Jugoszláviának az Illyr Küldöttségnek, az Illyr Bizottságnak és Illyr Kancelláriának a XVIII. századra vonatkozó levéltárait.⁵

Magyar levéltári iratanyag kiszolgáltatása a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságnak

A trianoni békeszerződés után a magyar-szerb restitúciós tárgyalások eredményeképp 1924-ben került sor a Vajdaságra vonatkozó magyar levéltári iratanyag kiszolgáltatására a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság számára. A témára vonatkozó szakirodalomban olykor előfordul az a nézet, miszerint 1924-ben a délszláv királyság számára kiadásra kerültek azon Vajdaságra vonatkozó iratok is, amelyek a bécsi levéltárakból a budapesti Országos Levéltárnak és a Hadtörténelmi Levéltárnak lettek kiszolgáltatva,⁶ ez viszont valószínűleg csak később történhetett meg: a kizárólag magyar vonatkozású bécsi iratok kiszolgáltatásának alapot adó badeni egyezmény csak 1926-ban született meg⁷ (a délszlávoknak átadandó iratanyagról már korábban, 1923-ban megegyezett a két fél).

A Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került Vajdaság levéltári iratanyagát a belgrádi Állami Levéltár igazgatójának javaslatára 1926-ban létrehozott Újvidéki Állami Levéltár – a mai újvidéki Vajdasági Levéltár elődje – volt hivatott összegyűjteni és rendezni, ideértve az egykori, szinte teljes

⁵ 1947. évi XVIII. törvény II/11. cikk 1–3. pont

⁶ Fodor István – Apró Erzsébet: A vajdasági levéltárak magyar provenienciájú fondjai és állagai 1918-ig. (A Kárpát-medence levéltári forrásai I. Fond- és állagjegyzékek 3.) Budapest, 2008. [továbbiakban: Vajdasági levéltárak] 35. Emellett Matković, Lajčo: Bačko-Bodroška županija 1688–1849. Katalog odabranih dokumenata 1688–1728. (Naučno-informativna sredstva o arhivskoj gradji. Arhiv Vojvodine VIII/1.) Novi Sad, 1999. c. munkájára hivatkozva: Berényiné Kovács Gyöngyi: A Pest Megyei Levéltár története és a megyei levéltárak megítélése a magyar levéltárügyben 1920 és 1947 között. Doktori disszertáció. Budapest, 2017. [Kézirat] 50.

⁷ A témát alaposan kidolgozta Röss Imre: A Monarchia levéltári öröksége. A badeni egyezmény létrejötte (1918–1926). Budapest, 2008. Online elérhető:

https://library.hungaricana.hu/hu/view/MolDigiLib_VSK_Monarch_levelt_oroks_badeni_egyezm_1918_1926/?pg=0&layout=s

Bács-Bodrog, Torontál és Szerém vármegyék (ez utóbbi nem az anyaországhoz, hanem Szlavónia részeként Horvátországhoz tartozott 1920 előtt), valamint a szétszakított Temes megyét és az 1923-ban megszüntetett és Bács-Bodroghoz csatolt drávaszögi-baranyai területet. A bács-bodrogi, torontáli és szerémi vármegyei levéltárak a korábbi megyeszékhelyekkel – Zomborral, Nagybecskerekkel, Szávaszentdemeterrel – együtt a délszláv államhoz kerültek, a Baranya-háromszögre és a dél-temesi, verseci területekre vonatkozó iratokat többnyire az 1918–1920 közötti megszállás idején kerültek a Vajdaság területére, és ott is maradtak.

Arról, hogy 1920 után, a két világháború közötti időszakban pontosan mely iratok kerültek a délszláv királysághoz, pontos lista, lajstrom, átadás-átvételi jegyzőkönyv nem maradt fenn, ehhez csupán a Vajdasági Levéltár fond- és állagjegyzéke nyújthat támpontot.

Eszerint (valószínűsíthetően a két világháború között) Bécsből, illetve Budapestről Újvidékre került többek között a Vajdaságra vonatkozó oktatásügyi, igazságszolgáltatási, vasútügyi, vízügyi, közigazgatási dokumentumok. Itt található még Temes vármegye 1790–1860 közötti iratai is, amelyek az első világháborút követő zavaros időkben kerülhettek a szerbek kezére Temesvárról. Ezen levéltári iratanyagot a Vajdasági Levéltár honlapján⁸ szerb nyelven, illetve A Kárpát-medencei levéltári forrásait bemutató sorozat vajdasági kötetében⁹ magyar (illetve az egységek leírását német és szerb) nyelven böngészhetik az érdeklődők.

Számos iratot viszont, amelyeket az I. világháborút lezáró békeszerződés az Szerb-Horvát-Szlovén Királyságnak ítelt, Ausztria még az 1970-es években sem adott ki: így az 1780-as években készült telekkönyveket, 17. századtól készült urbáriumokat, Horvátországra, Vajdaságra, Szerbiára és Bosanska Posavinára vonatkozó 332 térképet és tervrajzot, és egyéb dokumentumokat.¹⁰

Levéltári iratok elszállítása vajdasági levéltárakból a II. világháború alatt

1941 tavaszán a náci Németország magyar, illetve a horvát-dalmát területeken olasz támogatással megtámadta a Jugoszláv Királyságot. Bácska, a Baranya-háromszög és a Muraköz vissza lett csatolva Magyarországhoz, a német-olasz irányítás alatt működő, nevében Független Horvát Állam magához csatolta Bosznia-Hercegovinát, a délszláv állam többi része (így a Bánság jugoszláv fele is) német megszállás alá került. A megszállt területekről jelentős levéltári anyagot szállítottak el Bécsbe és Prágába, és ezt évtizedekkel a háború után sem szolgáltatták vissza Jugoszláviának. Egy

⁸ <https://arhivvojvodine.org.rs/sr/fondovi-i-zbirke/fondovi-i-zbirke-arhiva-vojvodine?start=25>

⁹ https://library.hungaricana.hu/hu/view/BFLV_Fa_03_Fodor_2008/?pg=0&layout=s

¹⁰ Magyar Szó 1975. május 17., 11. Ezúton köszönöm Molnár Tibornak, a Zentai Történelmi Levéltár főlevéltárosának, hogy e cikkre felhívta a figyelmemet!

1975 tavaszán megjelent újságcikk¹¹ szerint a Vajdasági Levéltár dolgozói 1973-ban levelet juttattak el az osztrák levéltárakhoz, mivel – ahogy erről fentebb már szó volt – azok még nem tettek eleget az iratok kiszolgáltatását előíró szerződésnek, valamint nem adták vissza az 1941–44 között elhurcolt iratokat.

A náci vezérkar parancsának eleget téve ugyanis megbízott személyek végigjárták a megszállt területeken levő levéltári és könyvtári gyűjteményeket, a német szempontból jelentős anyagot lefoglalták és elszállították. Jugoszláv területen az iratok lefoglalását Ludwig Bittner osztrák történész-levéltáros szervezte meg, segítségére volt Robert Schwanke, a belgrádi vezérkar levéltári referense, majd Schwanke utódja, Hermann Zeltner. Schwanke egy levelében úgy jellemezte az akkor éppen az Újvidékkal szembeni Péterváradon őrzött Vajdasági Levéltár állományát, mint Németország számára értékes, illetve hatalmas értékű iratanyagot. A náci megszállás évei alatt becslések szerint hét vagonnyi levéltári iratanyagot szállítottak el a Vajdasági Levéltárból, a Bánságra vonatkozó iratanyagból további 20 vagonnyira becsülik az elvitt anyag mennyiségét, amiből 1947 októberében összesen egy vagon és 106 ládányi levéltári anyag tért vissza Jugoszláviába. 1961-ben a délszláv szakma tiltakozó jegyzékét követően az osztrák fél azt válaszolta, hogy a keresett dokumentumok megsemmisültek szállítás vagy bombázás közben, illetve a Bécsért folyó szövetséges támadások folyamán.¹²

A II. világháborút lezáró párizsi békét követő iratátadás Magyarország és Jugoszlávia között (1958–1960)

1960 tavaszán egy nagyobb mennyiségű iratanyag jól dokumentált átadására került sor: 1958. június 3-án ugyanis Magyarország és Jugoszlávia között létrejött egy egyezmény levéltári iratok kiszolgáltatásáról Jugoszláviának az Országos Levéltárból és a Hadtörténelmi Intézet levéltárából. Az 1960-as iratátadás politikai döntés volt, amely a magyar-jugoszláv kapcsolatok javulásának szellemében született meg, ekkor a jugoszláv fél legtöbb kérése teljesült – annak ellenére, hogy a szervesen összetartozó iratok ilyen jellegű megbontása ellentmondott a proveniencia elveivel. Számos olyan irategyüttes is kiszolgáltatásra került ekkor, amelyek korábban Bécsből kerültek Budapestre, ami enyhe szakmai feszültséget okozott a magyar-osztrák szakmai körökben.

¹¹ Uo. 11., 13.

¹² Magyar Szó 1975. május 17., 11., 13.

Az Országos Levéltárból a következő irategyüttesek külön jegyzékben részletezett iratai kerültek átadásra:¹³

– *A Polgári kori központi kormányhatóságok levéltárai közül a Horvát-szlavón-dalmát minisztérium 1868–1917. között keletkezett, jegyzékelt iratai.*

– *Kincstári levéltár*

– *Neoregestrata acta, Urbaria et conscriptiones, Relationes fiscalium procuratorum, Relationes commissariorum regionum, Neoregestrati processus.*

– *Acta ecclesiastica ordinum et monialium, fasc. 48.*

– *Agrar Camera Administration 1785–1793*

– *Acta diversarum familiarum*

a. 18. *Frangepán*

b. 72. *Zrínyi*

c. *Acta Zrinyiano-Frangepaniana*

d. *Acta Buccarana*

– *K. K. Finanzministerium, Montanakten Croatien und Slavonien betreffend 1861–1867*

– *K. K. Finanzlandes-Direktion für die Serbische Woivodschaft und das Temescher Banat (1850–1861)*

– *Landesadministration in dem Banat Temesvár, Jugoszláviára vonatkozó válogatott iratok (mikrofilmen)*

– *Commissio ad regio-coronalem et privilegiatum districtum Cis-Tybiscanum*

– *Urbaria et conscriptiones Vajdaságra vonatkozó iratainak duplumai*

– *Commissio Neoaquistica Viennensis Jugoszláviára vonatkozó iratai*

– *1848/49-i minisztérium levéltára, XII. 24. Roth és Philipovich tábornok iratai*

– *Abszolutizmus kori levéltárak,*

– *Szerb vajdasági és temesi bánsági helytartóság levéltára / K. K. Landesverwaltung (Statthaltereii) der Serbischen Woivodschaft und des Temescher Banates (1849–1961)*

– *K. K. Landesbau-Direktion für die Serbische Woivodschaft und das Temescher Banat (1850–1861)*

– *Magyar Kancellária levéltára*

– *Acta commissionalia ad regulationem districtus Magnó-Kikindensis respicientia (1774–1821)*

– *Ungarn und Siebenbürgen és Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok, Kabinetsarchiv, Alte Kabinetsakten, Illyr vonatkozású, Jugoszláviára vonatkozó iratai*

– *Helytartótanács levéltára*

– *Inventarien der in Ungarn aufgelassenen Klöster, Franziskaner Klöster, Zombor és Pétervárad*

¹³ Az átadott iratok pontos jegyzékét kötetbe kötve ld. MNL OL Y 8 1960 Res. 5.

- *Departmentum religionare Graeci ritus non unitorum, 1785. fons 63. Jugoszlávia területére vonatkozó iratok*
- *Az I. világháború idején magánosok által Belgrádból és Cetinjből elhozott 56 darab irat*
- *1526 utáni gyűjtemény, 1848/49-es eseményekre vonatkozó naplók, feljegyzések és 1848/49-i katonai iratok című gyűjteményekből 8 darab Jugoszláviára vonatkozó irat.*¹⁴

A jugoszláv levéltári küldöttség a fenti, külön listán felsorolt iratokat 1960. május 30-án szállította el az Országos Levéltárból, az iratok többsége Újvidékre, a Vajdasági Levéltárba került.

A Hadtörténelmi Intézet levéltárából a következő irategyüttesek kerültek kiszolgáltatásra Jugoszlávia részére:¹⁵

- *Bécsből átvett iratok*
 - *Slavonisch-syrmisches Generalcommando (1848–1849)*
 - *Österreichische Südarmee és Brigade unter Jelacsics*
 - *Croatisch-slavonische Truppen unter Fml. Dahlen (1848–1849)*
 - *Detailakten des österreichisch-serbischen Truppen-Corps unter G. M. Thodorovich (176. sz. csomó)*
- *Eszéki dandárparancsnokság iratai*
- *Zágrábi 13. hadtest iratai (1915–1918)*
- *18. Illyr bánáti határezred iratai (1848–1849)*
- *Szerbiai General Gouvernement hírszerző osztályának iratai (1914–1918)*
- *Újvidék és Pétervárad várparancsnoki iratai (1914–1915)*
- *Nemzetiségek Délmagyarországon 1914 (mikrofilmen)*
- *Jugoszláv mozgalomra vonatkozó iratok (1914–1918)*
- *Bosznia-Hercegovina adminisztrációs és politikai helyzetére vonatkozó iratok 1915*
- *Gradiscai 8. határőrezred pénztári naplója (nem volt fellelhető)*

Az iratokról átadásuk előtt mikrofilmmásolatok készültek, amelyek a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára óbudai telephelyén kutathatók.

Mindezek alapján jól látható, hogy míg 1920 után elsősorban a közigazgatáshoz, az oktatáshoz, az igazságszolgáltatáshoz és az infrastruktúra fenntartásához és szervezéséhez szükséges iratok kerültek átadásra, addig 1945 után (talán éppen a magyar-jugoszláv ellentét miatt csak 1958-at követően) a kulturális-történelmi örökséghez tartozó iratokat kérték és kapták meg a jugoszláv levéltárosok.

¹⁴ A listát ld. MNL OL Y 8 1960 Res. 4. 13–16. p.

¹⁵ A listát ld. MNL OL Y 8 1960 Res. 4. fényképmelléklete, 12. p.